

A MURI PENTRU O IDEE

Costică Brădăţan (n. 1971) este profesor de studii umaniste la Texas Tech University, SUA, și profesor onorific de filozofie la University of Queensland, Australia. De-a lungul anilor a mai lucrat la Cornell University, Miami University, University of Wisconsin-Madison, University of Notre Dame și Arizona State University, precum și la o serie de universități din Europa (Germania, Italia, Franța) și Asia (India, Japonia, Turcia). A scris, printre altele, *O introducere la istoria filosofiei românești în secolul XX* (Editura Fundației Culturale Române, 2000), *Jurnalul lui Isaac Bernstein* (Nemira, 2001), *The Other Bishop Berkeley: An Exercise in Reenchantment* (Fordham University Press, 2006), *Dying for Ideas: The Dangerous Lives of the Philosophers* (Bloomsbury, 2015) și *In Praise of Failure* (în curs de apariție la Harvard University Press). Lucrările sale au fost traduse în diverse limbi, precum olandeză, germană, italiană, chineză, vietnameză, turcă și farsi. A publicat de asemenea recenzii de carte, eseuri și editoriale în *New York Times*, *Washington Post*, *Times Literary Supplement*, *Aeon*, *Dissent*, *The New Statesman* etc. Costică Brădăţan face parte din echipa redacțională a revistei *Los Angeles Review of Books* și coordonează două colecții de carte: „Philosophical Filmmakers“ (Bloomsbury) și „Philosophy beyond Boundaries“ (Columbia University Press).

COSTICĂ BRĂDĂȚAN

A MURI PENTRU O IDEE

Despre viața plină de primejdii a filozofilor

Traducere din engleză de
VLAD RUSSO

 HUMANITAS
BUCUREȘTI

Cristinei și Anastasiei

Continuamente moriamo, io mentre scrivo queste cose; tu mentre leggerai, ambedue moriamo, tutti moriamo, sempre moriamo.

FRANCESCO PETRARCA

CUPRINS

<i>Mulțumiri</i>	II
Introducere	15
1. Filozofia ca modelare a sinelui	29
2. Primul chip	61
3. Filozofia încarnată	117
4. Al doilea chip	166
5. Cum devine un filozof martir	207
Post-scriptum: A muri răsând	253
<i>Note</i>	257
<i>Bibliografie</i>	283
<i>Indice de nume</i>	299

INTRODUCERE

Moartea e lucrul cel mai prețios ce a fost dat omului. De aceea suprema impietate e să-i dai o proastă utilizare. A muri prost.

SIMONE WEIL

O chestiune de viață și de moarte

Socrate n-a scris nici un rând, dar moartea i-a fost o capodoperă și i-a păstrat numele în posteritate. Cât a trăit, Jan Palach – studentul ceh care și-a dat foc în ianuarie 1969 pentru a protesta împotriva ocupării țării sale de către armata sovietică – n-a însemnat mare lucru. Dar după ce a murit mistuit de flăcări a devenit pentru mulți un adevărat semizeu, o ființă înzestrată cu o enormă vitalitate și influență. De dincolo de mormânt, Palach și-a pus amprenta, profund, asupra istoriei Cehoslovaciei. Ori de câte ori Gandhi declara una din faimoasele lui „postiri întru moarte“, totul în India prindea dintr-odată viață, devenea mai animat ca niciodată. În timpul acestor postiri, „orice modificare“ a stării sale „era difuzată în toate colțurile țării“ (Fisher 1983: 318). Întreaga Indie trăia foamea lui Gandhi.

Moartea, se pare, nu înseamnă întotdeauna negarea vieții – ea are uneori capacitatea paradoxală de a o spori, de a o intensifica într-atât încât, da, insuflă o viață nouă vieții înseși. Prezența morții le poate inspira celor vii o nouă perspectivă asupra existenței – o mai adâncă înțelegere a ei. Ar fi corect, prin urmare, să spunem că *viața are nevoie de moarte*. Dacă moartea ar fi într-un fel sau altul proscrisă, viața ar primi și ea o lovitură necruțătoare.

Mai întâi, viața are nevoie de moarte pentru a se împlini cu adevărat. Se întâmplă adesea să ne dăm seama cât de neprețuit este un lucru abia când îl pierdem sau suntem pe cale să-l

pierdem; tocmai perspectiva bruștei lui absențe ne învață cum să apreciem valoarea și însemnătatea prezenței sale. Astfel, moartea poate da o nouă intensitate actului de a trăi prin simpla ei iminență. Istoricii au observat un lucru ciudat: anume că, adesea, atunci când sunt loviți de dezastre naturale sau sociale – precum molime sau războaie –, oamenii par mai înclinați să se lase în voia exceselor lumești. Se dedau cu lăcomie plăcerilor carnale (băutură, mâncare sau sex), cu o patimă necunoscută înainte. În loc să acționeze cu prudență pentru a-și menaja forțele, așa cum ar cere bunul-simț în situații de criză, ei se năpustesc să risipească ce le-a mai rămas. Sunt mânați de o mare grabă, oamenii aceștia: se ghiftuiesc cu plăcerile vieții exact în clipa când moartea se apropie. Iar ceea ce le sporește cheful de viață e tocmai prezența morții. Atitudinea lor poate părea irațională, dar are și o latură miraculoasă. Pe buza prăpastiei, acești oameni descoperă – și sărbătoresc – miracolul existenței.

Decameronul, culegerea de povestiri a lui Giovanni Boccaccio, ne oferă o privire fugară, fie și indirectă, asupra unei atari situații unice. În 1348, când ciuma făcea ravagii la Florența, un grup de tineri se refugiază la o vilă, la câteva mile depărtare de oraș, și timp de zece zile trăiesc cu patimă spunându-și povești sprintare și deocheate. Rezultatul este o culegere de o sută de povestiri care celebrează viața și *la joie de vivre* în tot ce are ea mai carnal. Boccaccio intuiește aici adâncă legătură dintre spaima de moarte și dorință: în situații-limită, iminența morții poate fi cel mai puternic afrodisiac. Inspirat poate de Georges Bataille (Bataille 1986), istoricul francez Philippe Ariès vorbește despre o anumită „erotizare“ a morții. Ca și actul sexual, moartea ajunge să fie privită ca „o transgresiune care-l rupe pe om de viața zilnică [...] pentru a-l robi unui paroxism, azvârlindu-l într-o lume irațională, violentă și plină de splendoare“ (Ariès 1974: 57).

Avem totodată nevoie de moarte pentru a da un sens vieții. În absența morții, viața ar rămâne ceva lipsit de limite și de

formă – ba chiar și de gust. N-am avea de unde s-o apucăm, fiindcă ar fi lipsită de margini. De vreme ce a da un sens unui lucru înseamnă să-l poți încadra într-o poveste, viața are sens numai în măsura în care poate fi povestită. Așa cum o poveste fără sfârșit ar fi imposibilă, viața fără moarte ar fi lipsită de sens. Într-un eseu scris cu opt ani înainte să moară, și pe care-l voi comenta în amănunt ceva mai încolo în carte, Pier Paolo Pasolini subliniază exact acest lucru. „Este deci absolut necesar să murim – scrie el –, fiindcă, *atâta vreme cât trăim, nu însemnăm nimic*, iar limbajul vieții noastre [...] este intraductibil.“ El nu e decât „un haos de posibilități, o căutare nesfârșită de raporturi și sensuri“ (Pasolini 1988: 236–237; subl. aut.) A muri înseamnă să dai vieții tale sensul unei compoziții. Moartea este editorul priceput care-ți adună viața laolaltă în așa fel încât să devină inteligibilă. O viață fără sfârșit ar fi un soi de existență minerală – neînsuflețită, nediferențiată, inexprimabilă, ceva mort ca o piatră. Ne-am petrece-o fără nici o grijă, fără nici un scop, de-a lungul a nesfârșite ere geologice. La un nivel mai pragmatic, chiar dacă ar fi posibilă, nu sunt sigur că o asemenea viață ar fi de dorit. La fel ca orice poveste, o biografie – chiar și cea mai interesantă – întinsă dincolo de un anumit punct devine sigur plicticoasă. A o lungi și mai mult ar însemna să dai târcoale monstruosului. Dacă am deveni nemuritori într-o bună zi, am putea muri din lipsă de sens în ziua următoare.

Există însă și un alt sens în care moartea poate determina dinamica vieții. E vorba de un caz mai subtil, mai dificil, în care viața îți este configurată nu de propria moarte, ci de a altcuiva. E tipul de anihilare la care m-am referit la început: moartea cuiva care alege „să moară pentru o cauză“, de dragul unui lucru mai important decât el însuși. O asemenea moarte voluntară afectează viețile celor rămași în chip profund și durabil: le îndrumă judecata morală, le conturează concepția privitoare la lucrurile importante și le impregnează modul de a înțelege ce

înseamnă să fii om. Sfârșește, adică, prin a deveni parte a memoriei lor colective. Uneori le apasă și conștiința, îndemnându-i ca măcar de rușine să facă ceva. Grație dăruirii de sine dovedite de cei care au făcut sacrificiul ultim, grație disponibilității lor de a-și da viața, unii dintre ei sfârșesc prin a fi proiectați în mit. Asemenea morți devin adesea praguri unde istoria ia sfârșit și unde mitologia începe.

Oamenii au murit „pentru o cauză“ de când există pe lume. Au murit pentru Dumnezeu sau pentru semenii lor, pentru idei sau pentru idealuri, pentru lucruri reale sau imaginare, rezonabile sau utopice. Dintre toate variantele posibile de moarte voluntară, cartea pe ați început s-o citiți se apleacă asupra filozofilor care mor de dragul filozofiei lor. Desigur, o asemenea moarte nu e lipsită de ironie: plătești cu cel mai prețios lucru ce ți-a fost dat (propria viață) pentru ceea ce de obicei trece drept activitatea cea mai lipsită de importanță. Dar filozofilor – sau celor mai fascinanti dintre ei – nu le lipsește niciodată simțul ironiei. Într-un anumit sens, *A muri pentru o idee* este un excurs într-un domeniu încă necercetat: ontologia existenței ironice.

Condamnați fără drept de apel

În anul 399 a.Ch., Socrate a luat otravă după ce a fost condamnat la moarte de un tribunal atenian. Capetele de acuzare erau coruperea tinerilor și impietatea. În timpul procesului, Socrate a lăsat să se înțeleagă limpede că, indiferent de rezultat, nu-și va schimba felul de a trăi și de a practica filozofia. După proces și înaintea execuției, și-ar fi putut salva pielea cu ajutorul bogaților săi prieteni. Din loialitate față de legile cetății însă, a refuzat să fugă.

În anul 415 p.Ch., Hypatia, filozoafă păgână din Alexandria, a fost ucisă cu sălbăticie de o gloată de creștini stârniți de Chiril,

patriarhul orașului. La acea dată ea era o prezență intelectuală cu autoritate și avea o mare influență ca profesoară în oraș. Chiar și guvernatorul Alexandriei, Orestes, deși creștin, căuta s-o aibă în preajmă și să-i asculte sfaturile. Se pare însă că patriarhul Chiril nu privea cu ochi buni influența Hypatiei în Alexandria și în cercurile lui Orestes.

În 1535, Sir Thomas Morus a fost decapitat în Turnul Londrei fiind găsit vinovat de „înalță trădare“. „Trădarea“ consta în refuzul de a jura supunere față de Legea de Succesiune (prin care urmașă la tron era numită viitoarea Elisabeta I, copilă încă nenăscută, concepută de Henric VIII cu noua lui soție, Anne Boleyn), ca și de a recunoaște supremația Coroanei în chestiuni religioase. În calitate de simplă ființă muritoare, credea Morus, un rege nu poate fi capul Bisericii, fiindcă „nici un mirean nu poate fi conducător în chestiuni spirituale“.

În 1600, Giordano Bruno a fost ars pe rug la Roma după ce fusese condamnat la moarte de Sfântul Oficiu al Bisericii Catolice (Inchiziția). Ultimii opt ani și-i petrecuse în temnițele Inchiziției. Călugăr dominican, Bruno a fost condamnat pentru susținerea unor credințe contrare dogmei Bisericii în domenii precum transsubstanțierea, treimea, divinitatea și întruparea lui Cristos sau virginitatea Mariei. A refuzat cu încăpăținare să abjure, chiar și pe drumul spre rug.

În 1977, Jan Patočka, fenomenolog ceh (discipol al lui Edmund Husserl), a murit în urma unui atac de apoplexie într-un spital din Praga, după ce organele de securitate cehoslovace l-au supus unui interogatoriu de unsprezece ore. Patočka era cercetat pentru rolul jucat în întemeierea mișcării pentru drepturile omului Carta 77, pe care regimul comunist o socotea subversivă. El a simțit că trebuia să se implice în mișcare dacă voia să rămână credincios propriilor sale idei.

Filozofia – o cale plină de primejdii

Ce fel de filozof este acela în stare să moară pentru o idee? Lucrul pe care-l au în comun acești oameni, dincolo de concepțiile particulare împărtășite de fiecare, este credința că filozofia e mai presus de toate o *practică*. Firește, a filozofa înseamnă să gândești și să scrii, să citești și să discuți, dar toate astea n-ar trebui privite ca un scop în sine; ele trebuie să slujească scopului suprem al filozofiei, anume împlinirea de sine. Filozofia nu este înmagazinată în cărți, ci e un lucru pe care-l porți cu tine. Nu e un „subiect“ despre care discuți, ci este ceva căruia îi dai trup. Această concepție a fost numită filozofia ca „mod de viață“ sau ca „artă de a trăi“.

Filozofia înțeleasă ca artă de a trăi se reduce, paradoxal, la a învăța cum să înfrunți moartea – este o artă de a muri. Cel mai bun exemplu îl reprezintă aici Socrate însuși. El a înțeles filozofia ca un mod de viață, și a practicat-o atât de neabătut, încât ea l-a condus direct la moarte. Platon, discipolul său, a fost atât de afectat de ceea ce atenienii i-au făcut maestrului său, încât în *Phaidon*, dialog care consemnează ultimele ore petrecute de Socrate în așteptarea execuției, ne propune într-un chip ingenios să înțelegem filozofia drept „pregătire pentru moarte“ (*meléte thanátou*). Cronologic, *Phaidon* aparține „perioadei de mijloc“ a creației lui Platon, așadar trebuie să fi fost scris la mulți ani după moartea maestrului. Am putea fi ispitiți să privim dialogul drept un act de „justiție filozofică“: încă înduretat în urma evenimentului cutremurător al sfârșitului rezervat maestrului său, cu rănilor încă nevindecate, poate chiar mânios, Platon strecoară evenimentul însuși în chiar definiția filozofiei. Act de justiție filozofică sau nu, ideea lui Platon dă glas unei intuiții cruciale: filozofia este o artă de a trăi numai în măsura în care ne oferă o artă de a muri.

Definiția platoniciană a avut ecou până în zilele noastre. În secolul al XVI-lea, Michel de Montaigne, inspirându-se din

Cicero, își va intitula unul dintre eseuri „A filozofa înseamnă a învăța să murim“. În secolul XX, Simone Weil va plasa moartea în centrul proiectului său filozofic. Potrivit ei, a ști cum să mori e chiar mai important decât a ști cum să trăiești. Fiindcă moartea, spune Simone Weil, este „lucrul cel mai prețios ce a fost dat omului“. Iar „suprema impietate e să-i dai o proastă utilizare“ (*Weil 1997: 128). Într-un sens, dacă ne irosim moartea, am trăit degeaba. Cartea de față încearcă să răspundă la întrebarea cum poate un filozof să-și „folosească în chip potrivit“ moartea și cum poate da astfel un nou înțeles vieții sale, desăvârșindu-și opera.

Deși concepția despre filozofie ca artă de a trăi e marginală în rândul principalelor curente filozofice de azi, ideea nu e lipsită de un anume farmec. Mai mult chiar, există o coerență frumoasă, în stare să ofere mari satisfacții, într-o definiție a filozofiei care presupune o perfectă simetrie între cuvânt și faptă, între gândire și practică, o filozofie orientată în întregime către împlinirea de sine – respectiv către ideea că sinele filozofului este „o operă în devenire“, un lucru pe care acesta îl creează filozofând. În același timp însă, ideea în cauză e și primejdioasă, fiindcă îi poate aduce mari neajunsuri celui care o ia în serios. Din punct de vedere social, un filozof adept al concepției despre filozofie ca artă de a trăi este adesea un *parresiastés* un om care spune întotdeauna lucrurilor pe nume; în cazul lui, fișa postului stipulează că *nu* trebuie să-și țină gura. Iar *parresía* le-a adus rareori fericire celor care o practică.

De fapt, adoptarea ideii că filozofia este o practică a transformării de sine ne face fundamental vulnerabili. Dacă o filozofie este autentică numai în măsura în care face corp comun cu cel care o practică, atunci filozoful seamănă cu dansatorul

* Trimiterile din text precedate de asterisc sunt la traduceri românești evidențiate în bibliografie. (N.T.)

pe sârmă fără plasă de protecție. Viața lui devine o perpetuă căutare a echilibrului: cel mai mic pas greșit, de o parte sau de alta, îi poate fi fatal. Dacă cedează în fața pretențiilor lumii cu prețul ruperii de filozofia sa, e pierdut; dacă ascultă de poruncile propriei conștiințe cu prețul siguranței personale, e iarăși pierdut. Este exact situația pe care au avut-o de înfruntat Socrate, Hypatia, Morus, Bruno și Patočka. Într-un anumit moment al vieții lor, aceștia s-au văzut siliți să facă o alegere: fie să rămână devotați filozofiei lor și să moară, fie s-o trădeze și să rămână în viață. Detaliile au fost poate diferite; unora li s-a cerut de-a dreptul să abjure și să se căiască, altora li s-a dat doar de înțeles că trebuie să înceteze fiindcă altfel... Datele esențiale sunt însă aceleași. Ca și nesiguranța dansului pe sârmă al filozofilor. *A muri pentru o idee* s-a născut tocmai din fascinația pentru periculoasa lor reprezentație (*performance*).

Importanța alegerii între a muri pentru a rămâne devotat ideilor proprii, pe de o parte, sau a-ți schimba filozofia pentru a rămâne în viață, pe de alta, nu poate fi subliniată îndeajuns. Ea are o enormă pondere existențială, câtă vreme pentru gânditorii în cauză filozofia nu e un simplu ansamblu de doctrine pe care le poți în principiu trece sub tăcere sau la care poți chiar renunța, ci un mod de viață, ceva care ți-a impregnat întreaga biografie. Nu-ți poți schimba vederile filozofice așa cum schimbi cămășile. Întrucât filozofia face corp comun cu filozoful, renunțarea la ea nu poate fi decât o sfâșiere. Filozoful confruntat cu o asemenea alegere înțelege imediat că miza nu e aici simpla evitare a unei atitudini ipocrite. De fapt, alegerea ascunde o punere la încercare: dacă e să nu rămână o vorbă goală, filozofia trebuie să treacă proba vieții. Făcând, retrospectiv, dovada unei tulburătoare premoniții, Jan Patočka descrie situația în termeni fără echivoc: „Filozofia ajunge la un punct în care nu mai e suficient să pui întrebări și să răspunzi la ele, cheltuind pentru ambele mari cantități de energie; un punct de unde filozoful

nu mai poate înainta dacă nu reușește să ia o hotărâre“ (*apud* Kriseová 1993: 108). Trebuie așadar să privim filozofia cu alți ochi: în ultimă instanță, a filozofa nu înseamnă doar a gândi, a vorbi sau a scrie – nici măcar a face aceste lucruri cu hotărâre și curaj –, ci înseamnă altceva: înseamnă a-ți pune trupul în joc. În cartea de față urmăresc îndeaproape ce procese lăuntrice presupune luarea acestei decizii și, totodată, ce se petrece cu trupul filozofilor când este pus în joc.

Cazurile acestor filozofi merită privite mai în amănunt. Într-o bună zi, ei s-au pomenit într-o situație care trebuie să li se fi părut extrem de neplăcută. Erau vorbitori rafinați, dar se vedeau siliți să recunoască acum că disputa și dezbateră nu-și mai aveau locul. Erau maeștri ai logicii și persuasiunii, dar se vedeau puși într-o situație în care nu era loc pentru cuvinte și argumente, rafinate sau nu. Se aflau deci complet dezarmați în fața unei situații disperate, incapabili să facă ceea ce făceau de-o viață. Pesemne că, mai mult sau mai puțin limpede, acești gânditori și-au dat seama că, dacă nu voiau să fie total reduși la tăcere, aveau nevoie de ceva mai puternic decât cuvintele pentru a se face înțeleși. Iar într-o situație-limită ca a lor – dramatică, radicală, de neocolit –, singurul lucru mai puternic decât cuvintele era propria lor moarte. Spectacolul trupului în agonie era singurul capabil să exprime tot ce ei nu puteau comunica prin desăvârșita lor retorică. De-a lungul întregii sale vieți, Socrate trebuie să fi vorbit cu multă convingere, dar moartea lui a fost încă și mai convingătoare: a fost cel mai eficient mijloc de convingere pe care l-a conceput vreodată – în asemenea măsură încât, după atâtea veacuri, ne amintim de el mai puțin pentru ce a făcut cât a fost viu, cât pentru felul în care a murit.

E grăitor faptul că, în situații extreme, când se află înaintea supremei încercări, filozofia trebuie să-și lase deoparte procedeele obișnuite – să nu mai vorbească, să nu mai scrie sau să țină prelegeri – și să devină altceva: anume reprezentăție, reprezentăție

a trupului (*bodily performance*). Ne-am întors astfel de unde am plecat. A trăi în chip filozofic presupune un trup, dar tot un trup cere și moartea filozofică. Filozofii au așadar nevoie de trup nu numai pentru a-și practica filozofia, ci – mult mai important – pentru a o valida. În cartea de față, îmi propun să examinez, pentru prima dată, trupul agonizant al filozofilor ca teren de punere la încercare a gândirii lor.

Filozofii în cauză au ales deci o cale care-i poartă către o moarte „grăitoare“, înălțată prin reconstrucție ulterioară la rangul de culme a operei lor filozofice. Orice ar fi fost opera acestor gânditori, în lumina sfârșitului lor simțim că ea e incompletă dacă o disociem de felul în care au murit. Mai mult, o atare moarte *este* o operă filozofică în sine – ba uneori o capodoperă. Felul în care a murit Socrate, de pildă, a devenit în așa măsură o parte inalienabilă a moștenirii sale filozofice, încât e greu să ni-l închipuim murind de bătrânețe, acasă în patul lui. Odată cu trecerea timpului și odată ce amintirea morții lor începe să bânuie generațiile următoare, sfârșitul acestor filozofi capătă tot mai multe semnificații. Sfârșind până la urmă în mitologie.

Mitologie filozofică

Din fericire, filozofii sunt rareori uciși pentru ceea ce gândesc. Întrucât, de regulă, nu prea sunt luați în serios, de cele mai multe ori ei sunt în siguranță, iar prețul pe care-l au de plătit pentru faptul că spun lucrurilor pe nume trece rareori de câteva zgârieturi. Dar oricât de rar s-ar întâmpla, când are loc, moartea lor voluntară merită atenție, fiindcă exercită o enormă influență asupra generațiilor ulterioare. Sfârșitul filozofilor-martiri aruncă o umbră lungă peste cei care vin după ei și nu pot decât să se simtă îndatorați și intimidați în raport cu înalta lor faptă. Amintirea morții lor nu se șterge niciodată; mai mult chiar, ea este